

توسعه گردشگری بومی و پایداری نظام سکونتگاهی حاشیه کویر

اسماعیل علی اکبری^۱ - بنفشه اسماعیلی^۲

(تاریخ دریافت: ۹۵/۲/۲۹ - تاریخ پذیرش: ۹۵/۹/۲۴)

چکیده

بهره‌مندی از کویر و ظرفیت‌های گردشگری مکان‌های کویری، یکی از رویکردها و رهیافت‌های پایداری مکان‌های سکونتی و اقتصادهای محلی حاشیه کویر است. این مقاله می‌کوشد بنیان‌ها و راهبردهای پایداری نظام سکونتگاهی کویر حسن‌آباد را بر اساس ظرفیت‌های گردشگری مطالعه نماید. روش مقاله توصیفی-تحلیلی است؛ داده‌های نظری با روش استادی و داده‌های تجربی با روش میدانی (پرسشنامه) در دو حجم نمونه از میان ۳۸۲ نفر از ساکنان و ۳۴۱ نفر از گردشگران تهیه و با استفاده از مدل تحلیل عاملی و کای اسکوار پردها برداشته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد مکان‌های گردشگری کویری جاذبه هدف و عامل توسعه یکپارچه گردشگری است و بدین‌سان نقش اصلی در پیوند و همگرایی مکان‌های گردشگری با مکان‌های سکونتی دارد. ارزیابی میزان و الگوی مشارکت جامعه محلی، مؤید همبستگی نزدیک میان راهبرد بومی‌سازی گردشگری با پایداری نظام سکونتگاهی است. در نتیجه گردشگری کویری به ویژه مکان‌ها و مقاصد هدف (کویر خارا و تالاب گاوخونی)، همگرایی میان سلسله مراتب مکان‌های مرکزی با سلسله مراتب مکانی کانون‌های گردشگری، گردشگری جامعه‌محور و مشارکت توسعه‌دهنده‌های درونی، خطوط کلی و کلیدی سیاست‌های گردشگری پایدار برای پایدارسازی نظام سکونتگاهی است.

واژگان کلیدی: گردشگری کویری، بومی‌سازی گردشگری، پایداری نظام سکونتگاهی،

حسن‌آباد

۱. دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، استاد دانشگاه پیام نور، تهران (نویسنده مسئول)

aliakbariesmaeil@yahoo.com

۲. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه پیام نور، تهران

Urbanism_es@yahoo.com

مقدمه

از زمانی که گردشگری و فراغت به عنوان بزرگترین تحرک اجتماعی همراه با پیامدهای فرهنگی-اقتصادی و بازتاب‌های فضایی گسترده سربرآورده، رویکردها و رهیافت‌های سنتی توسعه نیز دچار دگرگونی‌های اساسی شده است. از این پس، بسیاری نواحی دور افتاده و حاشیه‌ای، فضاها و متری و عرصه‌های غیرمسکون یا کمتر مسکون که به ظاهر فاقد توان اقتصادی و تولیدی است، از وجهی نو با اهداف و انگیزه‌های گردشگری مورد توجه قرار گرفت. بدینسان، گردشگری و جریان‌های برخاسته از آن نه تنها در توسعه‌های جدید، تحرک نواحی کمتر توسعه یافته و پیدایی اقتصادهای محلی و کوچک، بلکه در تعادل بخشی ناحیه ای و کاهش ناپایداری و نابرابری میان نواحی در مقیاس ملی، منطقه‌ای و محلی، نقشی بر عهده گرفت.

ایران اگرچه دیرتر و کم‌تر در این تحرک اجتماعی سهم شده است، اکنون بهره‌مندی از توانها و مکان‌های گردشگری کشور برای اهداف توسعه‌ای به ویژه در نواحی کمتر توسعه یافته، امری اجتناب‌ناپذیر است. مناطق کویری و بیابانی که در ادبیات توسعه به دلیل آنکه فاقد بار اقتصادی و استفاده معمول از طریق کشاورزی و صنعت است، ذهنیت مثبتی از آنها وجود ندارد (علی اکبری، ۱۳۹۱، ۵۳)، گستردگی قابل توجهی در پیکره جغرافیایی کشور دارد. واضح است، کویر و بیابان به دلیل محدودیت‌های طبیعی توجیه چندانی برای سرمایه گذاری زراعی و صنعتی در نظام‌های شهری و روستایی واقع در حاشیه کویر ندارد. اما این محدودیت به معنای نفی سایر توان‌های محیط کویر نیست. همین کمبودها و محدودیت‌ها از نگاه مصرف کننده و سلیقه گردشگری ماجراجویانه، جذابیت‌های بالایی برای سفر با اهداف گردشگری دارد.

جوامع و سکونتگاه‌های واقع در حاشیه کویر ایران مرکزی، اگرچه در سال‌های اخیر از جریان‌های گردشگری کویری برخاسته از علائق ماجراجویانه در قالب سفرهای گردشگری خودجوش (سفرهای شخصی) و یا تورهای سازمان یافته به صورت محدود، موردی و موضعی متأثر شده است، اما این جریان‌ها تاکنون نتوانسته در پس کرانه فضایی خود آثار اجتماعی و بازتاب‌های اقتصادی چندانی برای پایداری نظام‌های سکونتگاهی در این نواحی برجای بگذارد. صرف نظر از آنکه گردشگری به دلایل فرهنگی و سیاست خاص حاکم بر بخش گردشگری (سیاست محافظه کارانه) هنوز به جریان اصلی و پدیده انبوه^۱ در فضای ملی تبدیل نشده است، باید به فقدان یا ناکارآمدی نظام برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری اشاره کرد که امکان چندانی برای توسعه فعالیت گردشگری فراهم نمی‌کند. به علاوه، معزاً نگرانی به بخش گردشگری، چنانچه در سایر بخش‌ها هم دیده می‌شود و فقدان رویکرد شبکه‌ای به پیوندها و همپیوندی‌ها میان ساختارها و عناصر سازنده

نظام فضایی، سبب شده اندک جریان‌های گردشگری نیز بازتاب‌های پایداری در ساختار اجتماعی و اقتصادی نظام‌های سکونتگاهی بر جای نگذارد.

مجموعه سکونتگاهی محور حسن‌آباد در جنوب اصفهان، یکی از نمونه‌های سنتی نظام‌های زیست و معیشت کویری است که به رغم توان‌ها و ظرفیت‌های گردشگری ویژه، در سال‌های اخیر با مسائلی متعدد مواجه شده است. جمعیت‌گریزی و کاهش نرخ رشد جمعیت (در کوهپایه از ۴ به ۲/۱ درصد، در ورزنه از ۳/۴ به ۱/۵ و در حسن‌آباد از ۳/۲ به ۰/۸- درصد در دوره ۱۳۵۵-۱۳۸۵)، مهاجرت گسترده به دلایل عمدتاً اقتصادی (بیکاری)، نارسایی زیرساخت‌ها (آرمان‌شار، ۱۳۸۵، ۴۲)، تخلیه جمعیتی ۱۱۰ روستا یا ۳۹/۶ درصد نقاط روستایی (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۶: ۳۸)، خشکسالی‌های پیاپی و کمبود آب به ویژه با خشک شدن زاینده‌رود و اثرات آن در بیکاری و کاهش باروری زمین‌های زراعی (کاهش ۵۰ درصد تولید پنبه)، برخی ابعاد و جنبه‌های عارضه‌شناسی ناپایداری نظام سکونتگاهی محور حسن‌آباد است. ساکنان این محدوده که از دیرباز به ظرفیت گردشگری محیط پی برده، کوشیده‌اند برای مقابله با این مسائل با استفاده از دانش مدیریت بومی و ایجاد و احیاء جاذبه‌های گردشگری هرچند کوچک (احیاء برخی سنت‌های قدیمی مانند گاوچاه، شترسواری و موتورسواری روی تپه‌های ماسه بادی و برگزاری تورهای یک روزه) ضمن حفاظت از آثار و احیاء سنت‌های قدیمی، از این امکان نهفته در طبیعت محیط کویر برای بقاء خود و پایداری سکونتگاه خویش بهره جویند.

واضح است، بهره‌مندی کارآمد و اثربخش از این توان‌ها در پایداری نظام‌های شهری و روستایی، از یک سو مستلزم شناخت شالوده مکان‌های گردشگری و سکونتگاهی و پیوندهای فضایی و کالبدی این دو در نظام شبکه منطقه‌ای است که باید بر اساس فهم مبانی همزیستی مکانی و هم‌نشینی نظام‌های فضایی استوار باشد؛ از دیگرسوی اما، راهبرد پایداری مناسب و بلندمدت، به برنامه‌ریزی راهبردی برای بومی‌سازی گردشگری متکی و مبتنی بر مشارکت محلی نیازمند است که چارچوب آن باید بر اساس همان بنیان‌ها و شالوده‌های ساختاری جامعه تدوین و ارائه شود.

این مقاله می‌کوشد بر اساس ظرفیت‌شناسی گردشگری و ارزیابی توان‌ها و مکان‌های گردشگری محور حسن‌آباد، راهبردهای پایداری نظام سکونتگاهی را در این محور کویری مطالعه نماید. بنابراین، هدف اصلی (کلان) این مطالعه تحلیل بنیان‌ها و راهبردهای پایدارسازی نظام سکونتگاهی محور حسن‌آباد بر اساس ظرفیت‌های مکانهای گردشگری است. سایر اهداف فرعی عبارت‌اند از تشخیص جاذبه هدف گردشگری، تحلیل نقش گردشگری کویری در توسعه

یکپارچه نظام گردشگری، تعیین و اولویت‌بندی سلسله مراتب مکانی کانون‌های گردشگری و ارزیابی راهبرد بومی‌سازی گردشگری براساس سنجش میزان مشارکت محلی در توسعه اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و زیست‌محیطی. نتایج این مقاله نه تنها در برنامه‌ریزی توسعه پایدار نظام سکونتگاهی محور حسن‌آباد، بلکه در بازشناسی و بازبینی الگوی سنتی زیست و معیشت کویری از وجهی نو بر مبنای نیازهای جدید حائز اهمیت است.

مبانی نظری

مفهوم پایداری و توسعه پایدار یکی از مفاهیم کلیدی ادبیات توسعه در تبیین توسعه متوازن و برون رفت از ناپایداری در فضاهای جغرافیایی و نظام‌های سکونتگاهی است. اصول و مفاهیم این رویکرد به حیطه‌های مختلف از جمله حیطه گردشگری وارد شده و با خود مفاهیم و گرایش‌های جدیدی از پایداری مطرح کرده است. گردشگری پایدار، برآمده از مفهوم توسعه پایدار، آن دسته از فعالیت‌های گردشگری است که نیاز گردشگران امروز را تأمین می‌کند بدون آنکه امکان تأمین نیاز گردشگران آینده را به مخاطره اندازد (ویور و آپرمن، ۲۰۰۰، ۲۸)^۱. سازمان جهانی گردشگری آن را نوعی گردشگری در راستای مدیریت منابع تجدید شونده انسانی و طبیعی تعریف کرده که هم نیازهای اقتصادی، اجتماعی و زیباشناختی گردشگران را تأمین کند و هم یکپارچگی فرهنگی، فرایندهای بوم‌شناختی ضروری، تنوع اکولوژیکی و سامانه‌های طبیعی حفظ نماید (سازمان جهانی گردشگری، ۱۳۷۹، ۸). در این تعاریف چند جنبه حفاظتی - حمایتی وجود دارد که بیانگر مفهوم و اهداف پایداری در فضاهای جغرافیایی و نظام‌های سکونتگاهی است؛ (۱) حفاظت محیط زیست طبیعی (۲) حفاظت منابع میراث فرهنگی (۳) حمایت و حراست جوامع انسانی.

برنامه‌ریزی گردشگری پایدار به منظور پایداری نظام‌های زیستی - سکونتگاهی و توسعه یکپارچه فضاهای جغرافیایی، به دیدگاه‌ها و سیاست‌هایی متکی است. این دیدگاه‌ها عبارتند از: استفاده پایدار از منابع: استفاده پایدار از منابع به معنای تجارت بلندمدت و پرهیز از اتلاف منابع به منظور کاهش هزینه‌های بازسازی و زیان‌های درازمدت (لومسدن، ۱۳۸۰، ۳۷۸) و همچنین استفاده از منابع بدون تغییر در ماهیت، تغییر در مواد اولیه و یا انتقال منابع به دیگر مناطق (گریف، ۱۹۹۳، ۲۴-۲۵)^۲ است.

حفظ تنوع: حفظ و ارتقاء تنوع طبیعی، اجتماعی و فرهنگی برای پایداری درازمدت (لومسدن، ۱۳۸۰، ۳۷۸).

1. Weaver & Oppermann

2. Greff

حمایت از نظام اقتصاد محلی: نظام اقتصاد محلی شامل فعالیت‌های اقتصاد محلی، ارزش‌های اقتصاد محلی و محیط زیست اقتصاد محلی است (همانجا) که باید حمایت شود.

بومی‌سازی گردشگری: گردشگری بومی^۱ یا تطابق میان گردشگری با محیط زیست و محیط فرهنگی هر مکان (کوال، ۱۳۸۰، ۶۳) گونه‌ای از گردشگری را در مقابل گردشگری انبوه مطرح ساخته (تریب، ۱۹۹۷، ۷۲)^۲ که بر مسافرت‌های انفرادی، خانوادگی و گروه‌های محدود استوار است. گردشگری بومی در واقع گونه‌ای از گردشگری کوچک مقیاس برای سفر به مقصدها و موقعیت‌های ویژه‌ای است که دارای هر دو جاذبه طبیعی و فرهنگی است و با ترکیب این دو ویژگی (محیط زیست و فرهنگ بومی) به عنوان یک استراتژی بالقوه برای حفاظت از زیستگاه‌های طبیعی همراه با پایداری اقتصادی به کار می‌رود (کیجی، ۲۰۱۴، ۱).^۳ در این نوع گردشگری تطبیق‌پذیری و کنش‌پذیری میزبان-گردشگر برای استمرار روند گردشگری، بومی کردن گردشگری و در نتیجه دستیابی به اهداف پایداری بسیار اهمیت دارد. نوع جاذبه و محصول گردشگری قابل عرضه به بازار، گرایش بازار و گونه گردشگران، آگاهی از حساسیت‌های جامعه میزبان و شناخت کنش‌های ممکن، هر یک به سهم خود در کاهش مشکلات کنش‌گری و کنش‌پذیری میزبان-گردشگر اثرگذار است. در بومی‌سازی گردشگری، بر منطقه‌بندی گردشگری به منظور اتخاذ سیاست‌های توسعه گردشگری بومی تاکید می‌شود (سازمان جهانی گردشگری، ۱۳۷۹، ۱۶). از همین روست که گردشگری بومی نه تنها به اقتصاد محلی بلکه به بهبود وضعیت جوامع محلی کمک می‌کند (فلیشر، ۱۹۹۷، ۳۶۸)^۴؛ با این حال بومی‌سازی گردشگری نباید میان مناطق و یا مکان‌های یک منطقه عدم توازن ایجاد کند.

مشارکت جوامع محلی: مشارکت محلی لازمه بومی کردن گردشگری است. مشارکت محلی در گردشگری پایدار چند جنبه اساسی را در بر می‌گیرد؛ نخست مشارکت کلی جوامع محلی به منظور بهره‌مندی از منافع بخش گردشگری است؛ بعلاوه، مشارکت در برنامه‌ریزی در چارچوب برنامه‌ریزی راهبردی محلی به صورت مشاوره‌های موثر با ذینفعان، مردم بومی، مسئولان، مدیران و سرمایه‌گذاران و نهادهای محلی و در نهایت مشارکت محلی در بهره‌مندی از فرصت‌های استخدام و اشتغال. مشارکت جوامع محلی و سازماندهی مردم نهاد، گردشگری را انعطاف‌پذیر می‌کند؛ به‌علاوه پایداری درازمدت گردشگری و بر همین اساس نظام زیستی مبتنی بر گردشگری را افزایش می‌دهد.

1. Eco-cultural tourism
2. Tribe
3. Cajee
4. Fleischer

بازاریابی: بازاریابی، اطلاعات گردشگری از منابع گردشگری محیط و مکان‌های گردشگری را در اختیار گردشگران قرار می‌دهد؛ بنابراین ضمن ایجاد رضایت در مشتری (جامعه مهمان) بازتاب موثری در توسعه مقصد و مکان‌های گردشگری (جامعه میزبان) دارد. بازاریابی با جمع‌آوری و پردازش اطلاعات و بدینسان با تحقیق مستمر و پایدار همراه است.

گردشگری بومی به عنوان دیدگاه و رهیافت کلیدی گردشگری پایدار براساس سه رویکرد جدید شکل گرفته است:

تحرك پذیری^۱: خاستگاه تحرك پذیری در دانش اجتماعی است و توسط جان اری^۲ وارد گردشگری شد. بر اساس این رویکرد انسان، موضوعات انسانی و مکان‌ها پیوسته در حال تغییر است. در نتیجه، مردم و زندگی اجتماعی باید به عنوان موضوعی متحرك و در حال تغییر و مکانها به عنوان فضاها در حال تغییر زندگی مردم مطالعه شوند و به این نکته توجه شود که زندگی مردم همواره در روند یک "جریان"^۳ قرار دارد (اری، ۲۰۰۰، ۱۶۹-۱۷۱). در نتیجه، گردشگری در درون جریان روزمره زندگی ساکنان بومی اتفاق می‌افتد و در رفتارها، کارها و زندگی روزمره آنان شکل می‌گیرد. به همین دلیل، گردشگران ترجیح می‌دهند به جای استفاده از جاذبه‌ها و موضوع‌های گردشگری تولید شده و تولیدات سریالی مکان‌های گردشگری توسط سرمایه‌گذاران همچون هتل‌های لوکس و موزه‌ها، در تعامل با فرهنگ و زندگی روزمره مردم و ساکنان بومی باشند.

خلاقیت^۴: علائق، سلیقه‌ها، توقع و تقاضای گردشگران پیوسته در حال تغییر است. بر همین اساس، گردشگری ناچار از خلاقیت برای همسویی با این تغییرات است. دیدگاه خلاقیت الگوی ساده‌ای از "گردشگری بدون توسعه"^۵ است که بر نقش جامعه میزبان (ساکنان مقاصد گردشگری) بیش از توسعه‌دهندگان بیرونی (خارج از مکان گردشگری) تأکید دارد (اندریوتیس و اگیومیرگیاناکیس، ۲۰۱۳، ۵۷۹).^۶ استفاده از خانه‌های ساکنان بومی به جای هتل و تأکید بر بومی‌سازی بومی‌سازی توسعه در مقابل سرمایه‌گذاری خارجی رهیافت‌های برنامه‌ریزی در این زمینه است. در این دیدگاه، هدف گردشگری از مکان و موضوع به بازیگران و فعالان اصلی حیطه گردشگری یعنی ساکنان بومی مقاصد گردشگری تغییر می‌کند. مقاصد گردشگری عرصه‌های رویارویی، تعامل و ارتباط چهره به چهره برای ورود گردشگر به زندگی روزمره مردم (میزبان) است. گردشگری خلاق به گردشگری بومی به عنوان عرصه تعامل و تبادل فرهنگی در مقاصد گردشگری می‌نگرد و گردشگری بومی را در تبادل فرهنگی میان فرهنگ‌های گردشگر و میزبان معنا می‌کند (همان، ۵۸۰).

1. Mobility
2. John Urry
3. Flux
4. Creativity
5. Tourism without development
6. Andriotis & Agiomirgianakis

کنش مندی^۱: بدینسان، میان گردشگری پایدار و پایداری نظام سکونتگاهی به ویژه سکونتگاه‌های کوچک و اقتصادهای محلی، پیوند تنگاتنگ و کنش متقابل وجود دارد. گردشگری پایدار علاوه بر اشتغال‌زایی، درآمدزایی و تحریک فعالیت‌های کاربر، زنجیره‌ای از فعالیت‌های تولیدی و خدماتی به وجود می‌آورد که به عنوان نیروی محرکه تعداد زیادی از فعالیت‌های اقتصادی عمل می‌کند (گریف، ۱۹۹۳، ۲۴-۲۵). کنش مندی، گردشگری را جزیره‌ای منزوی نمی‌بیند بلکه در جستجوی کشف روابط میان گردشگر، زندگی روزمره و موضوعات با اهمیت است (اری و لارسن، ۲۰۱۱، ۱۹۴)^۲ و به این ترتیب توجه را از مفاهیم و مباحث نمادین به بازتاب‌های عینی و مشارکتی، قوانین و اقدامات فناورانه گردشگری تغییر داده است (هال دراپ و لارسن ۲۰۰۹)^۳. کنش مندی، جنبه‌های مفهومی مختلفی دارد، اما پنج تفسیر اصلی مرتبط با کاربرد آن، هر یک بر مفهومی خاص تاکید دارد؛ دگرگونی، قانونمندی، خلق کردن، مشارکت و بهره‌وری (هردود و منستلی، ۲۰۱۲، ۱)^۴.

بدینسان، گردشگری جامعه محور یا گردشگری بومی، نوعی از گردشگری است که به پایداری فرهنگی، اجتماعی و زیست محیطی توجه دارد، به وسیله جامعه مدیریت و مالکیت می‌شود و هدف آن قادر ساختن بازدیدکنندگان به افزایش دانش و آگاهی در باره جامعه و روش‌های زندگی در آن است (سان سری، ۲۰۰۳، ۱۴)^۵. مشارکت تمامی اعضاء جامعه (نه فقط نخبگان محلی)، مالکیت کامل بر منابع، نقش مدیریتی جامعه، بهره‌مندی همگانی از منافع و تعامل بیشتر جامعه، از ویژگی‌های گردشگری بومی (جامعه‌محور) به منظور دستیابی به توسعه پایدار گردشگری است (تاسن، ۲۰۰۵، ۳۳۶).

کارآمدی و اثربخشی گردشگری بومی در پایداری نظام سکونتگاهی به ویژه زمانی که عملکرد سایر بخش‌های اقتصادی در حال کاهش است، رهیافت جایگزین مناسبی برای ارائه فرصت‌های شغلی جدید و تحولات اجتماعی در جامعه محلی است (آپرمن، ۱۹۹۶، ۸۵)^۶ و توسط دولت‌ها به عنوان ابزاری برای کسب درآمد و مقابله با بیکاری تشویق می‌شود (لنزا، ۲۰۰۳، ۳۲۰)^۷. به علاوه، به عنوان فعالیتی پاک، در حفظ طبیعت برای نسل‌های آینده به ویژه در کشورهای در حال توسعه مؤثر است (هال جواک، ۲۰۰۳، ۲)^۸ و از تخریب تدریجی منابع طبیعی می‌کاهد. سازمان جهانی گردشگری نیز سهم آن را در سه بخش توسعه پایدار (اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی) مهم

1. Performative
2. Urry & Larsen
3. Haldrup & Larsen
4. Haldrup & Larsen
5. Suansri
6. Opperman
7. Lanza
8. Holjevac

ارزیابی کرده است (دل مار آلنسو، ۲۰۱۳، ۲۰۱، و رین هانین و همکاران ۲۰۱۲، ۲۲۳).^۱ بر این اساس، اصول و مبانی برنامه‌ریزی گردشگری پایدار به منظور پایداری نظام سکونتگاهی باید بر پایه بومی کردن گردشگری برای مشارکت مردم و سازمان‌های مردم نهاد جوامع محلی استوار باشد. این بدان معناست که در اقتصادهای محلی و نظام‌های زیستی- سکونتگاهی کوچک، خصلت و فطرت طبیعی جوامع بومی باید از طریق مشارکت محلی در فرایند برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری پایدار جریان یابد تا پیوند میان گردشگری بومی با گردشگری پایدار و در نتیجه پایداری نظام سکونتگاهی برقرار شود. واضح است، نسبی بودن مفهوم پایداری در شرایط متفاوت مکانی- زمانی که بر تنوع و پیچیدگی تحلیل پایداری می‌افزاید (یاری حصار و همکاران، ۱۳۹۲، ۱۲۷)، نیازمند مطالعه گردشگری به عنوان موضوعی پیچیده بر اساس فهم ویژگی‌های اصلی و واقعیت‌های جوامع بومی است. رهیافت‌ها و راهبردهای پایداری نظام سکونتگاهی باید بر مبنا و شالوده این مطالعات و در همسویی با واقعیت‌های بومی مکان‌های گردشگری تدوین و ارائه گردد.

پیشینه پژوهش

ضیایی و همکاران (۱۳۹۲) ظرفیت جامعه محلی منطقه نمونه گردشگری پاسارگاد را از نظر حس تعلق، تعهد، توانایی تعیین و دستیابی به اهداف و توانایی شناسایی و دسترسی به منابع برای توسعه پایدار گردشگری ارزیابی کرده است. آنان وضعیت تعهد و توانایی دستیابی به اهداف را مطلوب (بالتر از حد متوسط) و حس تعلق به جامعه و توانایی شناسایی و دسترسی به منابع را نامطلوب (کمتر از حد متوسط) ارزیابی کرده (ضیایی و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۶-۷۸ و ۸۰) و در مجموع ظرفیت جامعه مورد مطالعه را برای توسعه پایدار گردشگری، در وضعیت نامطلوب و کمتر از حد متوسط (متوسط پاسخ‌ها کمتر از سه در طیف لیکرت) بیان کرده‌اند (همان: ۷۵).

امین بیدختی و همکاران (۱۳۹۳) در تبیین رابطه میان تعلق اجتماعی و مشارکت اجتماعی با توسعه گردشگری پایدار با نقش میانجی اثرات ادراک شده در جامعه محلی کاشان، میانگین تعلق و مشارکت اجتماعی را در سطح متوسط و میانگین اثرات ادراک شده در بعد منافع را بیشتر از هزینه‌ها ارزیابی کرده است (امین بیدختی و همکاران، ۱۳۹۳، ۱۳). بر اساس این مطالعه، از نظر جامعه محلی کاشان، مشارکت اجتماعی به طور مستقیم، تعلق اجتماعی به طور غیرمستقیم با میانجی منافع ادراک شده و هزینه‌های ادراک شده به طور مستقیم و منفی بر توسعه گردشگری پایدار تأثیر دارد (همان: ۱۷-۱۸).

جمعه‌پور و همکار (۱۳۹۰) تأثیر گردشگری بر معیشت پایدار روستایی در روستای مرکز دهستان برغان (شهرستان ساوجبلاغ) را از نظر افزایش اشتغال و درآمد در خدمات، فعالیت‌ها و ساخت‌وسازهای (خانه‌های دوم) مرتبط با گردشگری و نیز رشد برخی فعالیت‌های معیشتی مربوط به زمین چون باغداری، کشاورزی و فروش محصولات باغی، عمدتاً به صورت تأثیرگذاری مکمل، تأیید کرده است اما فراگیری منافع اجتماعی آن را به بخش کوچکی از خانوارها و جامعه محلی (فروشنده‌ها و واسطه‌ها) محدود می‌داند (جمعه‌پور و همکار، ۱۳۹۰: ۵۲-۵۳). به علاوه، گردشگری در پایداری ابعاد اجتماعی، زیست محیطی و نهادی روستا تأثیرات مثبت چندانی به همراه نداشته است، با این حال و به رغم آنکه گردشگری در شکل فعلی در هیچیک از این ابعاد پایدار نیست، نگرش کلی مردم محلی موافق توسعه بیشتر گردشگری است (همان: ۵۶-۵۷).

مطالعه رفیعی دارانی و همکار (۱۳۹۳) در مورد استان خراسان رضوی، بر اساس روش داده-ستانده، نشان داده است که یک درصد افزایش ستانده فعالیت هتل و رستوران، به ترتیب افزایش ضریب ۰/۰۰۳ و ۰/۰۰۲ درصدی اشتغال را به دنبال خواهد داشت (رفیعی دارانی و همکار، ۱۳۹۳: ۱۲۳-۱۲۴)؛ این بدان معنا است که افزایش یک درصد سرمایه‌گذاری در صنعت گردشگری استان (هتل و رستوران)، بیش از ۱۵/۳ هزار فرصت شغلی در اقتصاد استان ایجاد می‌کند که ۵۳۴ نفر اشتغال (۳/۵ درصد) آن مستقیماً مربوط به صنعت گردشگری است (همان: ۱۲۶). آنان در تحلیل نهایی اثرات اقتصادی صنعت گردشگری، این نتایج را بیانگر رتبه بالای اشتغالزایی صنعت گردشگری به ازای میزان یکسانی از سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های اقتصادی استان می‌دانند (همان: ۱۲۶). درحالی‌که، فنی و همکاران (۱۳۹۳) در مطالعه جزیره قشم نشان داده‌اند گردشگری با وجود منافع اقتصادی از نظر اشتغالزایی، افزایش درآمد و سرمایه‌گذاری، توسعه مشاغل خدماتی و بهبود کمی و کیفی صنایع دستی، پایداری نسبی اجتماعی (بهبود آموزش، بهداشت، امنیت، مشارکت و تعامل اجتماعی) و همین‌طور گسترش زیرساخت‌های شهری (فضای سبز، معابر و شبکه توزیع آب)، سبب ناپایداری ساختار کالبدی (تغییر کاربری زمین، تخریب بافت با ارزش) و تخریب محیط زیست (آلودگی و ترافیک) شده است (فنی و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۷-۵۸). بدینسان، نتایج این مطالعه از دیدگاه ساکنان، اثرات گردشگری را بر توسعه پایدار ساختار اجتماعی و اقتصادی شهرهای جزیره قشم مثبت ولی بر ساختار کالبدی و زیست محیطی آن منفی و زیانبار ارزیابی کرده است.

برخی پژوهش‌های گردشگری پایدار، در حوزه گردشگری کویری و با مورد پژوهشی مناطق کویری انجام شده است. خلعتبری و همکار (۱۳۹۳) طراحی و توسعه زیرساخت مناسب و بومی

کردن گردشگری را عامل درآمدزایی و توسعه پایدار گردشگری در مناطق کویری می‌داند. مختاری و همکاران (۱۳۹۴) به نتایج مشابهی با تأکید بر بومی کردن گردشگری (مشارکت محلی) در مورد ناین دست یافته است. میرساردو و همکاران (۱۳۹۳) گردشگری کارآفرین را به عنوان راهکار گردشگری پایدار برای پایداری نظام سکونتگاه شهرداری حاشیه کویر شهرداری معرفی کرده است. پورمحمود و همکاران (۱۳۸۹) با تأکید بر مناطق کویری به عنوان اکوسیستم‌های حساس و شکننده و بر اساس مورد پژوهی شهرداری، مرنجاب-بندریگ و مصر-فرحزاد، تعیین ظرفیت پذیرش گردشگر در این مناطق را لازمه مدیریت بر تقاضای گردشگری فزاینده برای استفاده گردشگری پایدار از این مناطق می‌دانند. علیزاده و همکار (۱۳۹۴) در مورد بیرجند و برقی و همکار (۱۳۹۴) در مورد منطقه کویری بیاضه، شناخت و تحلیل دقیق ظرفیت‌ها و چالش‌های گردشگری را لازمه برنامه‌ریزی راهبردی برای توسعه پایدار گردشگری کویری در این مناطق معرفی کرده‌اند. افتخاری و همکاران (۱۳۹۰) پارادایم گردشگری پایدار به ویژه پایداری ابعاد محیطی را عامل اصلی پایداری‌سازی سکونتگاه‌های روستایی در روستاهای تاریخی و فرهنگی ایران می‌داند. غازی و همکار (۱۳۹۰) مدیریت مقتدرانه و حفاظتی از توان‌های ژئوتوریستی پارک ملی کویر را عامل رونق سکونتگاه‌های حاشیه کویر و اشراقی (۲۰۱۰) استفاده از توان‌های گردشگری مناطق کویری ایران را به عنوان راهبرد توسعه پایدار در این نواحی معرفی کرده است. استعلاجی و همکار (۱۳۹۰) نقش اقتصادی گردشگری را مهمترین راهبرد پایداری‌سازی روستاهای پیرامون سرعین معرفی کرده است.

مطالعه ریچارد شارپلی^۱ (۲۰۰۱) برنامه‌ریزی برای حمایت مالی و تکنیکی را مهمترین عامل رونق گردشگری مناطق کمتر توسعه یافته در قبرس می‌داند. اما روبرتا مک دونالد^۲ و لی جولیف^۳ (۲۰۱۳) با بررسی منطقه حاشیه‌ای و کمتر توسعه یافته اونگلاین^۴ در شرق کانادا، گردشگری بر مبنای مشارکت مردمی را از راهکارهای موثر در درآمدزایی و اشتغالزایی دانسته است. سوتاوا^۵ (۲۰۱۲) نیز به توسعه گردشگری بر اساس راهکار مشارکت مردمی در بالی (اندونزی) تأکید کرده است؛ وی مشارکت محلی در گردشگری را موجب توانمندسازی ساکنان بومی و تلاش بیشتر آنان برای حفاظت از محیط زیست و فرهنگ بومی معرفی کرده است. همچنین مطالعات کوئنس^۶ درباره کاستاریکا (۲۰۰۹) به آثار مثبت گردشگری در توسعه اقتصادی، اجتماعی و محیطی اشاره دارد. پائولو روسو^۷ (۲۰۰۲)، با بررسی ونیز به عنوان شهر میراثی، منابع فرهنگی (به ویژه غذاهای سنتی) را

1. Richard Sharpley
2. Roberta MacDonald
3. Lee Jolliffe
4. Evangeline
5. Sutawa
6. Koens
7. Paolo Russo

راهکار توسعه و پایداریسازی گردشگری در این شهر معرفی کرده است. نتایج مطالعه ام‌بایوا^۱ (۲۰۰۲) در مورد دلتای اوکاوآنکو^۲ (یکی از دلتاهای شمال غربی بوتسوانا) نیز به تأثیرات مثبت اقتصادی و زیست محیطی گردشگری و در مقابل به آثار منفی صنعتی شدن در این ناحیه تأکید دارد.

سؤال‌ها و فرضیه‌ها

مکان‌ها و جاذبه‌های گردشگری محور حسن‌آباد برای کشش تقاضا و توسعه یکپارچه نظام گردشگری کدام است؟
 آیا راهبرد گردشگری بومی مبتنی بر مشارکت محلی می‌تواند موجب پایداری نظام سکونتگاهی در محور حسن‌آباد شود؟
 ظرفیت‌های گردشگری کویری عامل اصلی کشش تقاضا برای بازدید از سایر جاذبه‌ها و توسعه یکپارچه گردشگری در محور حسن‌آباد است.
 توسعه گردشگری بومی مبتنی بر مشارکت محلی (بومی‌سازی گردشگری) سبب گردشگری پایدار و پایداری نظام سکونتگاهی در محور حسن‌آباد می‌شود.

روش تحقیق

روش این مقاله توصیفی-تحلیلی است. داده‌های نظری با روش اسنادی و داده‌های تجربی با روش میدانی (پرسشنامه) تهیه شده است. نمونه مطالعاتی با توجه به جمعیت قلمرو پژوهش و براساس جدول مورگان در دو حجم نمونه انتخاب شده است.
 ساکنان قلمرو پژوهش: از ۶۲۷۶۵ نفر ساکنان محدوده مطالعاتی (جامعه آماری) ۳۸۲ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شد؛ ۲۰ درصد این افراد کارشناسان^۳ و ۸۰ درصد را مردم بومی تشکیل داده است. پرسشنامه ساکنان، به منظور سنجش میزان مشارکت محلی در بومی‌سازی گردشگری طراحی شده است.

1. Mbaiwa
 2. Okavango Delta

۳. کارشناسان از میان متخصصان بخش گردشگری و مدیریت شهری شاغل در شهرداری منطقه مورد مطالعه و همچنین استادان دانشگاه متخصص در این زمینه و آشنا به منطقه انتخاب شده است.

جدول ۱: اطلاعات عمومی پرسش‌شوندگان (کارشناسان و مردم بومی)

میزان تحصیلات			شغل		جنس		سن		
فوق لیسانس و بالاتر	لیسانس	دیپلم و زیردیپلم	آزاد	کارمند	مرد	زن	۴۰ و بالاتر	۴۰-۱۸	
٪۵۴	٪۴۶	-	۰	۱۰۰	٪۸۷	٪۱۳	٪۳۲	٪۶۸	کارشناسان
٪۴۲	٪۴۱	٪۱۷	٪۵۲	٪۴۸	٪۴۷	٪۵۳	٪۱۱	٪۸۹	مردم بومی

گردشگران: با توجه به فصلی بودن گردشگری محدوده (پاییز، زمستان و نیمه بهار) سالانه به طور میانگین و تقریبی ۳ هزار نفر از منابع و جاذبه‌های گردشگری محور دیدن می‌کند. بر این اساس تعداد ۳۴۱ نفر از این جامعه به عنوان حجم نمونه انتخاب شده است. پرسشنامه گردشگران برای ارزیابی و اولویت‌بندی مکان‌های گردشگری (جاذبه‌ها) در جذب گردشگر است.

جدول ۲: اطلاعات عمومی پرسش‌شوندگان (گردشگران)

میزان تحصیلات			شغل		جنس		سن		
فوق لیسانس و بالاتر	لیسانس	دیپلم و زیردیپلم	آزاد	کارمند	مرد	زن	۴۰ و بالاتر	۴۰-۱۸	
٪۱۵	٪۷۵	٪۱۰	٪۴۷	٪۵۳	٪۵۲	٪۴۸	٪۱۳	٪۸۷	

شاخص‌ها و متغیرها

شاخص‌ها در این مطالعه به طور کلی دو دسته اند. آنها یا شاخص‌های مکانی و وابسته به ماهیت مکان و یا شاخص‌های مشارکت و مربوط به ساختار اجتماعی است. متغیرهای مطالعاتی عبارت‌اند از:

متغیرهای مستقل: میزان آشنایی با جاذبه (مکان) گردشگری، ضریب بازدید از جاذبه (تمایل به اقامت)، درجه علاقمندی به بازدید از جاذبه گردشگری، میزان جذابیت مکان گردشگری، فصل بازدید از مکان گردشگری، فاصله مکان گردشگری تا مراکز ویژه، کیفیت راه‌های مکان گردشگری، میزان مشارکت اجتماعی، میزان مشارکت اقتصادی، میزان مشارکت کالبدی، میزان مشارکت زیست محیطی.

متغیرهای وابسته: جاذبه هدف، گردشگری کویری، توسعه (یکپارچه) گردشگری، اولویت کانون‌های گردشگری، بومی‌سازی گردشگری، پایداری نظام سکونتگاهی.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

بررسی پایایی و روایی پرسش‌نامه‌ها: به منظور بررسی روایی پرسش‌نامه‌ها ابتدا برای هر فرضیه ۳۰ پرسشنامه با نظر کارشناسان و استادان تکمیل و به منظور رفع ابهام‌های پرسش‌شوندگان میان جامعه نمونه توزیع شد. پرسش‌نامه‌ها پس از اصلاح و رفع ابهام بر اساس جدول مورگان تکثیر و توزیع شدند. بررسی پایایی پرسشنامه بر اساس روش ضریب آلفای کرونباخ انجام شده است. ضریب آلفا در ۳۰ پرسشنامه فرضیه اول معادل ۰/۹۸۷ و پرسشنامه فرضیه دوم ۰/۹۶۷ برآورد شد که نشان‌دهنده پایایی قابل قبول است. جدول زیر نتایج حاصل از آزمون پایایی پرسشنامه‌ها را نشان می‌دهد.

جدول ۲: بررسی پایایی پرسشنامه‌ها بر اساس آزمون ضریب آلفای کرونباخ

تعداد پرسشنامه	آلفای کرونباخ	فرضیه
۳۰	۰/۹۸۷	فرضیه اول
۳۰	۰/۹۶۷	فرضیه دوم

مأخذ: یافته‌های پژوهش

روش تجزیه و تحلیل فرضیه اول: فرضیه اول با بررسی دو موضوع آزمون شده است. نخست بررسی گردشگری کویری به عنوان جاذبه اصلی (جاذبه هدف) و عامل موثر در جذب گردشگر؛ سپس ارزیابی نقش گردشگری کویری در تحریک تقاضا برای بازدید از سایر منابع و در نتیجه توسعه یکپارچه گردشگری. بر این اساس، فرضیه اول به وسیله دو مدل تحلیل عاملی و کای اسکوار در ۳ مرحله آزمون شده است. مرحله اول ارزیابی نقش گردشگری کویری به عنوان عامل اصلی کشش تقاضا و جذب گردشگر؛ در این مرحله با استفاده از مدل تحلیل عاملی^۱ مؤثرترین عوامل جذب گردشگر از دیدگاه گردشگران سنجش شده است. بر این مبنای ۱۰ عامل (مکان یا جاذبه) گردشگری انتخاب و بر اساس میزان آشنایی، میزان بازدید و میزان علاقه‌مندی گردشگران، ارزیابی شده است. این عوامل عبارت‌اند از کویرخارا، تالاب گاوخونی، دریاچه نمک، منطقه جبل، چشمه آبگرم زفره، قلعه فورتان، آثار تاریخی، روستای قهی، بازارهای محلی و فرهنگ بومی. مرحله دوم تعیین سلسله مراتب مکانی و اولویت‌بندی کانون‌های گردشگری است. در این مرحله با توجه به موقعیت قرارگیری جاذبه‌ها در مکان‌های مختلف تعداد ۶ کانون (مکان گردشگری) موجود در محور شناسایی و بر اساس معیارهای مختلف (میزان جذابیت، فصل بازدید، آنتن‌دهی تلفن همراه، فاصله تا مراکز ویژه و کیفیت راه‌های دسترسی) سنجش

شدند. در این مرحله نیز آزمون فرضیه توسط مدل تحلیل عاملی انجام شده است. در مرحله سوم به منظور آزمون نهایی فرضیه تاثیر توسعه گردشگری کویری بر توسعه یکپارچه نظام گردشگری با استفاده از مدل کای اسکوایر تحلیل شده است.

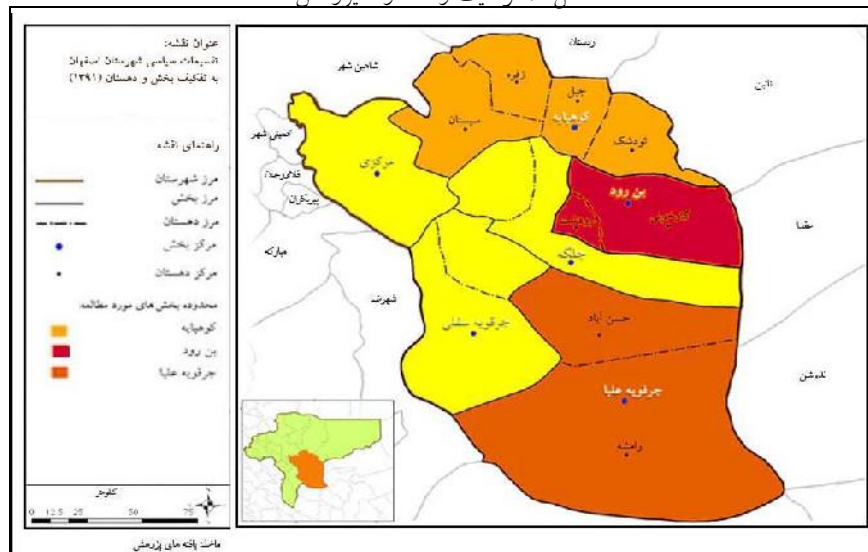
روش تجزیه و تحلیل فرضیه دوم: هدف اصلی از فرضیه دوم سنجش نقش و میزان مشارکت محلی در توسعه گردشگری پایدار نظام سکونتگاهی است. با توجه به متغیرهای اصلی فرضیه، پرسشنامه در چهار بخش اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و زیست محیطی تهیه و میزان مشارکت (در زمینه گردشگری) در هر بخش و همین طور میزان توسعه (در زمینه گردشگری) در همان بخش ارزیابی شده تا بدین وسیله بتوان تاثیر مشارکت را بر توسعه آزمون کرد.

محدوده پژوهش

محدوده مطالعاتی در جنوب شهرستان اصفهان، مجموعه‌ای است از سکونتگاه‌های به هم پیوسته شهری و روستایی که در امتداد محور اصفهان- کوهپایه- ورزنه با میانگین فاصله ۱۵ کیلومتر از محور ارتباطی توزیع شده است. طول این محور ۱۵۷ کیلومتر و همچون ستون فقرات نظام سکونتگاهی، از شمال غرب به جنوب شرق کشیده شده و عامل اصلی هم‌پیوندی و همگرایی مراکز شهری و روستایی است. محدوده پژوهش از نظر تقسیمات سیاسی میان سه بخش و ۸ دهستان توزیع شده است که مجموعاً پنج نقطه شهری (کوهپایه، ورزنه، حسن‌آباد، تودشک و سگزی) و ۲۷۸ روستا را در حوزه خود دارد. ۱۱۰ روستا یا ۳۹/۶ درصد روستاها خالی از سکنه است و از شمال به جنوب از تعداد نقاط و جمعیت روستایی آنها کاسته می‌شود. مراکز شهری عموماً روستا شهرها و جوامع محلی کوچک و کم جمعیتی است که به جزء ورزنه به عنوان مرکز منظومه (۱۱/۵ هزار نفر جمعیت) کمتر از ۵ هزار نفر جمعیت دارند و بدینسان نه تنها از نظر اندازه جمعیت بلکه از نظر تحولات ساخت اقتصاد هنوز مراحل تحول و تطور شهری را تجربه نکرده‌اند. این خصلت در سهم بالای شاغلان بخش کشاورزی شهرها (میانگین ۳۷ درصد) به خوبی نمایان است. بنیان‌های اقتصادی جامعه روستایی نیز به فعالیت زراعی و دامداری وابسته است که به دلیل خشکسالی و کم آبی رو به زوال است. کل جمعیت محدوده در سال ۱۳۹۰ معادل ۶۳۴۷۵ نفر بوده که ۴۷ درصد در شهرها و ۵۳ درصد در روستاها ساکن است. بدین ترتیب کل محدوده با ضریب شهرنشینی پایین، هنوز خصلت روستایی خود را در بستر اراضی حاشیه کویر حفظ کرده است. این خصلت به ویژه به دلیل همجواری نزدیک با حوزه شدیداً شهرنشین منطقه شهری اصفهان، در پاسخ به نیازهای گردشگری شهری در مقیاس منطقه ای بسیار اهمیت دارد.

ضریب شهرنشینی در شهرستان اصفهان ۹۰/۱ و در استان اصفهان ۸۵/۵ درصد (دفتر آمار و اطلاعات، ۱۳۹۱، ۱۲۱-۱۲۲) است. بدینسان، محدوده پژوهش یک زیرحوزه نسبتاً روستایی در درون یک حوزه شدیداً شهرنشین است. افزون بر آن، تمام محدوده در بستر اراضی حاشیه دشت کویر واقع شده که در کنار منابع و جاذبه‌های گردشگری کویری، مجموعه‌ای از جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی را در خود دارد. مقتضیات محیطی و الگوی توزیع زیرساخت‌ها در مکانیابی و توسعه سکونتگاههای شهری و روستایی به صورت الگوی نسبتاً مجتمع اثرگذار بوده و همگرایی و همزیستی ویژه‌ای میان مکان‌های سکونتی با مکان‌های گردشگری به مثابه یک خوشه گردشگری^۱ به وجود آورده است.

شکل ۱: موقعیت و محدوده پژوهش

یافته‌ها و بحث

ساختار فضایی مجموعه مکان‌های گردشگری و سکونتی

ظرفیت‌های گردشگری محور حسن‌آباد مجموعه‌ای متنوع اما یکپارچه و به هم پیوسته از جاذبه‌ها و منابع طبیعی و تاریخی- فرهنگی است که در الگوی نظم مکانی ویژه‌ای توزیع شده است. الگوی توزیع فضایی این آثار در حوزه محور همبستگی و یکپارچگی نسبی شایان توجهی میان مکان‌های گردشگری (جاذبه‌ها و منابع) از یک سوی و مراکز سکونتگاهی از دیگر سوی به وجود

آورده است. این همپیوندی فضایی بارزترین ویژگی سازمان فضایی محدوده مطالعاتی است که با نمود ویژه در هم‌پیوندی عملکردی، از نظر گردشگری پایدار نظام سکونتگاهی بسیار اهمیت دارد. چنانکه دورترین مکان ۳۰ کیلومتر و نزدیکترین مکان فقط ۴ کیلومتر تا مراکز سکونتی واقع در پسرانه محور و بنابراین به طور میانگین ۱۵ کیلومتر از آن فاصله دارد. سختی‌ها و محدودیت‌های طبیعی محیط کویر نیز به عنوان مانعی برای واگرایی و پراکندگی فضایی پدیده‌ها نقش اصلی در الگوی مکانیابی و نظم فضایی مراکز سکونتگاهی به صورت همگرایی و تجمع نسبی در بستر محیط به وجود آورده است. محور ارتباطی اصفهان-کوهپایه-ورزنه در مسیر خود از شمال غرب به جنوب شرق، پیکره نظام سکونتگاهی را به هم متصل ساخته و پیوند داده است.

کویر خارا و تالاب گاوخونی با تقاضای گردشگری در بعد و برد ملی، مهم‌ترین مکان‌های گردشگری محور است. در حال حاضر ظرفیت‌های گردشگری محور- مکان‌های گردشگری حسن‌آباد جز در مورد تالاب بین‌المللی گاوخونی یا به صورت بالقوه است و یا دارای برد محلی (کانون گردشگری ورزنه) است. در این زمینه چند علت وجود دارد؛ نخست ناشناخته ماندن ظرفیت‌های گردشگری محور، سپس فراهم نبودن زیرساخت‌های لازم و در نهایت فقدان برنامه مشخص برای سازماندهی بسته سفر به عنوان یک محصول قابل عرضه به بازار گردشگری است. از همین رو آثار گردشگری عموماً به صورت منابع و تقاضا به صورت بالقوه اما با ظرفیت قابل توجه باقی مانده است. برآوردها نشان می‌دهد سالانه به طور تقریبی فقط ۳ هزار نفر به عنوان گردشگر یا بازدیدکننده به این ناحیه سفر می‌کنند. افزون بر آن، این حجم اندک تقاضای بالفعل به صورت فصلی از زمستان تا اوایل بهار، محدود به مکان‌های اصلی (باطلاق گاوخونی و کویر خارا) و عموماً به صورت حرکت‌های خودجوش و سازمان‌نیافته با برنامه‌ریزی شخصی است که اثر چندانی در توسعه نظام سکونتگاهی ندارد. از همین رو تبدیل و تغییر بازدیدهای یکروزه به سفرهای گردشگری با اقامت شبانه، توزیع زمانی (فصلی) و فضایی سفرها و سازماندهی تقاضا و سفرهای گردشگری در قالب سفرهای برنامه‌ریزی شده، اصلی‌ترین نیازهای گردشگری کویری با هدف توسعه و پایداری الگوی زیست کویری است.

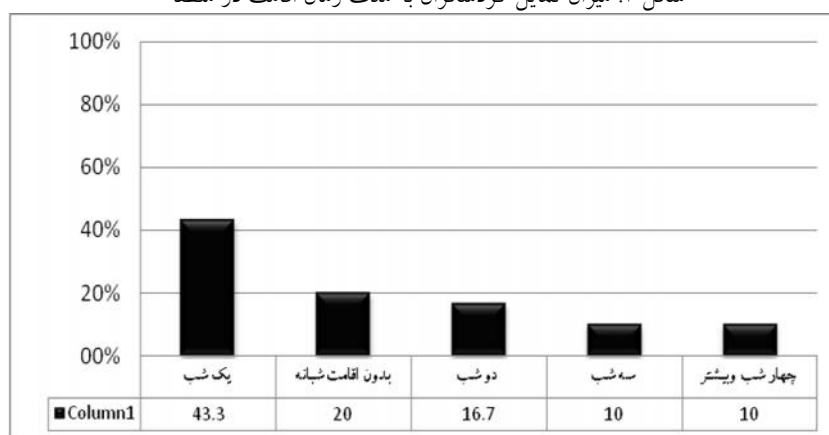
نقش گردشگری کویری در توسعه یکپارچه نظام گردشگری

نتایج حاصل از پرسشنامه گردشگران در شکل ۲ نشان می‌دهد ۴۳/۳ درصد گردشگران تمایل به یک شب و ۱۶/۷ درصد تمایل به دو شب اقامت در محدوده مطالعاتی دارند؛ با افزایش مدت زمان اقامت (۳ و ۴ شب) تمایل به اقامت در میان گردشگران تا ۱۰ درصد کاهش می‌یابد. افزون بر

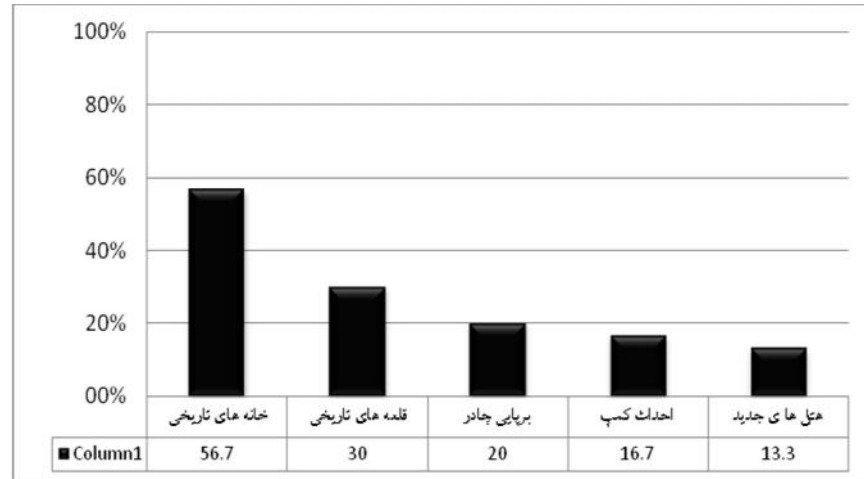
آن، ۲۰ درصد آنان الگوی بازدید یک روزه (بدون اقامت شبانه) را برای این محور ترجیح می دهند. بدینسان، ۶۰ درصد گردشگران آمادگی و تمایل به یک تا دو شب اقامت در محدوده مطالعاتی دارند که بیانگر ظرفیت گردشگری قابل توجهی است. این یافته‌ها معرف الگوی گردشگری داخلی است که برد تقاضای اصلی برای منابع و مکان‌های گردشگری محور به شمار می‌رود. واضح است چنانچه ارزیابی تقاضا دست کم برای برخی آثار چون تالاب گاوخونی، کویر خارا و ارگ تاریخی قورتان در سطح فراملی مطالعه شود، الگو و الزامات گردشگری ویژه خود را نیز تعریف می‌کند.

شکل ۲: میزان تمایل گردشگران به مدت زمان اقامت در منطقه

بررسی نحوه اقامت به صورت مشخص بیانگر ترجیح و تمایل بیش از ۸۰ درصد گردشگران به اقامت در خانه‌های قدیمی و قلعه‌های تاریخی است (شکل ۳). توجه به این نکته نه تنها در ارزیابی فرهنگی جامعه مهمان یا خصوصیات کیفی تقاضا بلکه از نظر زیست‌محیطی و مدیریت حفاظتی محیط کویر و ساختارهای بومی و کالبدی آن، نشانگر پایداری منابع و محیط کویر و پرهیز از دخل و تصرف از طریق ساخت و سازهای جدید برای اهداف اقامتی است. این امر در توسعه پایدار گردشگری کویری و پایداری نظام سکونتگاهی وابسته به آن بسیار اهمیت دارد.

شکل ۳: بررسی تمایل گردشگران به انتخاب اقامتگاه و نحوه اقامت

یکی از اصول بنیادین و شالوده‌های پایداری نظام سکونتگاهی، شناخت عملکرد اصلی یا فعالیت پایه است. بر همین اساس، در توسعه گردشگری پایدار نظام سکونتگاهی نیز شناخت عامل اصلی کشش تقاضا یا جاذبه و مکان هدف گردشگری، نقش اصلی در برنامه‌ریزی برای پایداری نظام سکونتگاهی دارد. این امر از یک سوی، در شناخت و بازشناسی کانون‌های فضایی مکان‌های گردشگری برای برنامه‌ریزی سفر، سازماندهی تور و بر همین اساس مکانیابی و استقرار زیرساخت‌های گردشگری در پهنه فضا نقش تعیین‌کننده و تصمیم‌ساز دارد؛ از دیگر سوی اما، مکان یا جاذبه هدف، موجب فعال‌سازی و احیاء سایر منابع و جاذبه‌ها و در نتیجه توسعه یکپارچه گردشگری می‌شود و از این طریق اثرات فضایی و بازتاب‌های پسرانه‌ای گردشگری را در توسعه نظام سکونتگاهی افزایش می‌دهد.

نتایج حاصل از پرسشنامه‌های مربوط به گردشگران در محور حسن‌آباد بر اساس سه شاخص میزان آگاهی (آشنایی)، درجه علاقه‌مندی و ضریب بازدید گردشگران از مکان‌ها (جاذبه‌ها و منابع گردشگری) نشان می‌دهد گردشگری کویری جاذبه و انگیزه اصلی برای سفر به محور اصفهان-کوهپایه -ورزنه است. به طوری که کویر خارا انگیزه و هدف سفر در میان تمامی گردشگران (۱۰۰ درصد) بوده است؛ افزون بر آن، ۹۷ درصد این افراد با کویر خارا آشنا بوده و از آن آگاهی داشته‌اند (جدول شماره ۳). این نتایج نه تنها در پرسش‌های چندگزینه‌ای بلکه به وسیله پرسش‌های مستقیم هم تأیید شده است. ضریب بازدید از تالاب گاوخونی ۵۰ درصد و میزان آگاهی از آن ۴۷ درصد است. سایر مکان‌ها با اختلاف زیاد در مراحل بعدی از نظر اهمیت و کاربرد گردشگری قرار دارد.

جدول ۳: نظر گردشگران در مورد مکان‌های (جاذبه‌ها و منابع) گردشگری محور حسن‌آباد (درصد)

علاقه‌مندی به بازدید از سایر جاذبه‌ها همراه با گردشگری کویری	بازدید از جاذبه	آشنایی با جاذبه	جاذبه‌ها و منابع گردشگری
-	۱۰۰	۹۶/۷	کویر خارا
۱۰	۴۶/۷	۵۰	تالاب گاوخونی
۱۰	۴۰	۳۶/۷	بناهای تاریخی
۱۰	۲۳/۳	۲۳/۳	بازارهای محلی و صنایع دستی
۱۳/۳	۱۰	۲۳/۳	فرهنگ مردم بومی
۶/۷	۱۰	۲۰	چشمه آبگرم زفره و ورتون
۱۳/۳	۲۰	۲۰	قلعه‌های قورتان و خرگوشی
۱۰	۱۳/۳	۲۰	دریاچه نمک
۱۶/۷	۱۶/۷	۱۳/۳	منطقه گردشگری جبل
۱۶/۷	۳/۳	۳/۳	روستای تاریخی قهی
۶۳/۴	-	-	همه موارد
٪۸۷	-	-	فقط بازدید از کویر

مأخذ: یافته‌های پژوهش

به موازات شناخت جاذبه یا عامل اصلی کشش تقاضای گردشگری، اهمیت و اولویت مکان‌های گردشگری (شهری، روستایی، طبیعی و فرهنگی) به منظور تعیین سلسله مراتب مکانی کانونهای گردشگری محور با کمک ده شاخص مکانی (بر اساس توان بالفعل و بالقوه مکانها) سنجش و ارزیابی شده است. از این طریق تحلیل‌های موضوعی با یافته‌های مکانی پیوند خورده و امکان تحلیل فضایی مکان‌های گردشگری بر مبنای مکان‌های سکونتی فراهم آمده است. بر اساس این یافته‌ها، روستای ورزنه (کویر خارا و تالاب گاوخونی)، دریاچه نمک حسن‌آباد، روستای جبل، روستای زفره و ورتون، روستای قورتان و روستای قهی به ترتیب اهمیت و اولویت شش کانون اصلی گردشگری محور هستند (جدول شماره ۴). نظام سلسله مراتب به دست آمده از این مکان‌های ترجیحی بیانگر چند نکته است؛ نخست اولویت و برتری مکان‌های کویری (کویر خارا با ۳۲ امتیاز) و بر همین اساس جذابیت و مطلوبیت گردشگری کویری به عنوان کارکرد اصلی محور از دید تقاضا یا مصرف‌کننده گردشگری است. بعلاوه، سلسله مراتب مکانی کانون‌های گردشگری راهنمای مناسبی برای سلسله مراتب مکان‌های مرکزی نظام سکونتگاهی در محور حسن‌آباد فراهم

آورده است. زیرا این کانون‌ها نه تنها به دلیل ارزش‌های واقعی و قابل اندازه‌گیری مکان (معیارهای کمی)، بلکه بر اساس معیارهای کیفی ارزش‌گذاری و سنجش مکان یعنی حافظه تاریخی، تجربه قبلی و ذهنیت مکانی فرد که مجموعاً در جذابیت یک مکان به عنوان جاذبه تاثیرگذار است، نقش مهم و تعیین‌کننده در شکل‌گیری کانون‌های فضایی گردشگری در محور یاد شده دارد.

جدول ۴: سلسله مراتب مکانی کانون‌های گردشگری محور حسن‌آباد^۱

سطح ۳	سطح ۲	سطح ۱	سلسله مراتب مکانی
روستای قه‌بی	روستای زفره و ورتون	کویرخارا و تالاب گاوخونی روستای ورزنه	کانونهای گردشگری
-	روستای قورتان	دریاچه نمک حسن‌آباد	
-	-	روستای جبل	

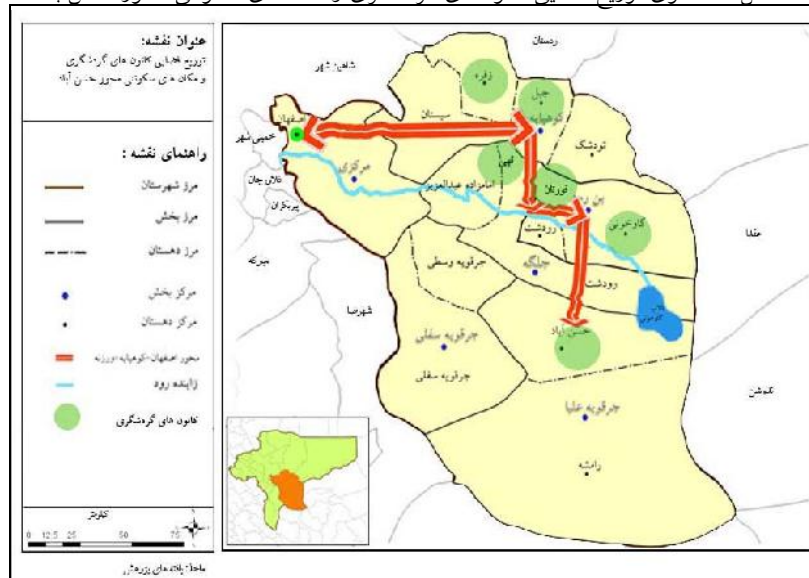
ماخذ: یافته‌های پژوهش

الگوی نظم فضایی و موقعیت مکانی این کانون‌ها نیز بیانگر چند نکته کلیدی است؛ نخست تمرکز فضایی شش کانون گردشگری در یک حوزه کوچک گردشگری است. بعلاوه، کانون‌های اصلی مؤثر در تحریک تقاضا یعنی کویر خارا و حسن‌آباد اغلب در جنوب محور و به دور از مراکز مهم و قطب‌های شهری (اصفهان و کوهپایه) قرار دارد. این بدان معناست که از مرکز به پیرامون با دور شدن از قطب‌های متمرکز شهری، بر ارزش مکان برای فعالیت گردشگری افزوده می‌شود. در واقع از جنوب به شمال محور با نزدیک شدن به حوزه‌های بیشتر شهرنشین از اهمیت مکان و تاثیر کانون‌ها در جذب گردشگر کاسته می‌شود.

ویژگی همگرایی و نزدیکی کانون‌های جذب گردشگر (با فواصل کمتر از یک ساعت) با همگرایی، همبستگی و پیوند فضایی این کانون‌ها با مراکز و مکان‌های شهری و روستایی (مراکز خدمات‌رسانی گردشگری) همراه است که یکی از ویژگی‌های بارز سازمان فضایی محور و الگوی زیست - گردشگری کویری به شمار می‌رود. این هم‌پیوندی را می‌توان میان کانون حسن‌آباد با شهر حسن‌آباد، کانون ورزنه و تالاب گاوخونی با شهر ورزنه، کانون قورتان با روستای قورتان، کانون قه‌بی با روستای قه‌بی، کانون جبل با شهر کوهپایه و روستای جبل و کانون زفره با روستای زفره مشاهده کرد.

۱. سطح‌بندی و اولویت‌بندی کانون‌های گردشگری (کانون‌های جذب گردشگر) بر اساس ۱۰ معیار سنجش در مدل تحلیل عاملی انجام شده است؛ این معیارها عبارت است از میزان جذابیت، میزان آشنایی گردشگران، تعداد ماه‌های قابل بهره‌برداری، مرکزیت به لحاظ حوزه نفوذ، نوع راه‌های دسترسی، کیفیت آنتن‌دهی تلفن همراه، فاصله تا نزدیک‌ترین شهر، فاصله تا مرکز بخش، فاصله تا مرکز شهرستان و فاصله تا مرکز استان.

شکل ۲: الگوی توزیع فضایی کانون‌های گردشگری و مکان‌های سکونتی محور حسن‌آباد

بررسی امکان توسعه یکپارچه گردشگری بر پایه گردشگری کویری نیز بیانگر چند واقعیت در زمینه اثرات گردشگری کویری بر توسعه متوازن گردشگری است. نخست اینکه بیش از ۶۳ درصد گردشگران توأم با گردشگری کویری، تمایل به بازدید از سایر منابع و جاذبه‌های گردشگری دارند. این شاخص بدون گردشگری کویری تا ۳۲ درصد کاهش می‌یابد (جدول ۵)؛ به علاوه، بیشترین تأثیر و رابطه همبستگی میان گردشگری کویری با گردشگری روستایی (روستاهای تاریخی با ۱۶/۷ درصد) و قنات‌ها و قلعه‌های تاریخی (به ترتیب ۱۶/۷ درصد و ۱۳/۳ درصد) دیده می‌شود که یا ماهیت سکونتگاهی دارند و یا به مکان‌های سکونتی وابسته است و با آنها پیوند فیزیکی و عملکردی دارد. در حالی که میان کویر با تمایل به بازدید از سایر جاذبه‌ها و مکان‌های طبیعی (تالاب گاوخونی، دریاچه نمک و چشمه آب گرم) رابطه همبستگی بسیار پایین‌تر است (جدول شماره ۵).

جدول ۵: رابطه گردشگری کویری با سایر منابع و جاذبه‌های گردشگری محور حسن آباد

بازدید از سایر منابع بدون گردشگری کویری (درصد)	بازدید از سایر منابع همراه با گردشگری کویری (درصد)	جاذبه‌ها و منابع گردشگری
٪۶	٪۱۰	تالاب گاوخونی
٪۴	٪۱۰	دریاچه نمک
٪۶	٪۱۶/۷	منطقه گردشگری جبل
٪۳	٪۱۶/۷	روستای تاریخی قهی
٪۳/۲	٪۱۳/۳	قلعه‌های قورتان و خرگوشی
٪۲/۳	٪۱۰	بناهای تاریخی
٪۲/۸	٪۱۰	بازارهای محلی و صنایع دستی
٪۱/۷	٪۶/۷	فرهنگ مردم بومی
٪۵/۸	٪۱۳/۳	چشمه آبگرم زفره و ورتون
٪۱/۴	٪۱۶/۷	قنات‌های تاریخی
٪۳۲	٪۶۳/۴	همه موارد
-	٪۸۷	فقط بازدید از کویر

ماخذ: یافته‌های پژوهش

این یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد در تمامی موارد با حذف کویر و گردشگری کویری، تمایل به بازدید از منابع و مکان‌های گردشگری کاهش می‌یابد؛ اما سرعت این کاهش چنانچه در جدول ۵ ملاحظه می‌شود، در مورد گردشگری روستایی، بازارهای محلی و بناها و جاذبه‌ها تاریخی مکان‌های سکونتی، به مراتب بیشتر از سایر جاذبه‌ها (جاذبه‌های طبیعی) است. در واقع، این یافته‌ها نشان می‌دهد از نگاه تقاضای گردشگری داخلی (بازار هدف) منابع و جاذبه‌های طبیعی، جاذبه مستقل اما جاذبه‌های تاریخی وابسته به مکان‌های سکونتی، جاذبه مکمل به شمار می‌رود. بر این اساس، می‌توان بر دو جنبه و نتیجه مهم این یافته‌ها تأکید کرد؛ نخست پیوند جدایی‌ناپذیر میان کویر و گردشگری کویری با سایر جاذبه‌ها و بر همین اساس با نظام فعالیت گردشگری و دیگری وابستگی نزدیک میان مکان‌های گردشگری با مکان‌های سکونتی. پیوندهای فوق برای توسعه متوازن نظام گردشگری از یک سوی و توسعه پایدار نظام سکونتگاهی از سوی دیگر، فرصت و ظرفیت بالقوه مناسبی است که باید برای برونرفت از ناپایداری کنونی نظام سکونتگاهی محور ورزش - کوهپایه - اصفهان مورد توجه قرار گیرد.

نقش گردشگری بومی مبتنی بر مشارکت محلی (بومی‌سازی گردشگری) در پایداری

نظام سکونتگاهی

یکی از نکات کلیدی توسعه پایدار گردشگری شناخت مؤثرترین و مطلوب‌ترین راهبرد دستیابی به گردشگری پایدار است. انتخاب راهبرد مطلوب (راهبرد ترجیحی) از میان راه‌حل‌ها و راهبردهای ممکن، به ویژه از منظر سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی برای پایداری نظام سکونتگاهی بسیار اهمیت دارد. تحلیل نتایج پرسشنامه ساکنان در زمینه راهبرد بومی کردن گردشگری که از طریق سنجش میزان مشارکت جامعه بومی- محلی در چهار بخش اصلی توسعه گردشگری (اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و زیست‌محیطی) انجام شده، بیانگر رابطه همبستگی نزدیک و مستقیم میان مشارکت و توسعه است. در همه بخش‌ها با افزایش مشارکت مردم، میزان توسعه نیز افزایش یافته و با کاهش مشارکت از میزان توسعه کاسته شده و نتایج حاصل از مدل کای اسکوایر در کلیه بخش‌ها با سیگنال کمتر از ۰/۵ و درجه آزادی بالاتر از یک (جدول ۶) بیانگر این ارتباط و همبستگی است. بیشترین مشارکت محلی در توسعه زیرساخت‌های کالبدی گردشگری نظام سکونتگاهی مشاهده می‌شود که درجه آزادی ۱۶ در مدل کای اسکوایر شاخص کمی مؤید و معرف آن است (جدول ۶). شاخص درجه آزادی تأثیر مشارکت محلی بر توسعه اجتماعی ۱۲، توسعه اقتصادی ۹ و بر توسعه محیط زیست ۴ است که به ترتیب میزان تأثیر راهبرد مشارکت محلی در بومی کردن توسعه گردشگری و پایداری نظام سکونتگاهی را نشان می‌دهد (شکل ۲ و جدول ۶).

شکل ۲: رابطه همبستگی میان مشارکت مردمی با توسعه نظام سکونتگاهی محورحسین‌آباد

ماخذ: یافته‌های پژوهش

جدول ۶: تأثیر مشارکت محلی در بومی کردن گردشگری نظام سکونتگاهی بر اساس مدل کای اسکوایر

سیگنال دوطرفه	درجه آزادی	آزمون کای اسکوایر
۰/۰۰۰	۱۶	تأثیر مشارکت مردمی در امور زیرساختی بر توسعه زیرساخت‌های کالبدی
۰/۰۰۰	۱۲	تأثیر مشارکت مردمی در امور اجتماعی بر توسعه اجتماعی
۰/۰۰۰	۹	میزان تأثیر مشارکت مردمی در امور اقتصادی بر توسعه اقتصادی
۰/۰۰۰	۴	تأثیر مشارکت مردمی در امور زیست محیطی بر حفاظت محیط زیست

ماخذ: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری

توسعه گردشگری بومی، راهبرد مطلوب و ممکن برای پایداری نظام سکونتگاهی محور حسن‌آباد در حاشیه کویر است. نتایج این مقاله نشان می‌دهد کویر و مکان‌های کویری، جاذبه اصلی (مکان هدف) کشش تقاضای گردشگری و عامل و انگیزه بازدید از سایر جاذبه‌ها و در نتیجه توسعه یکپارچه و متوازن نظام گردشگری است. به علاوه، پیوند میان نظام مکان‌های گردشگری با نظام مکان‌های سکونتی (نظام سکونتگاهی)، از طریق مشارکت محلی امکان‌پذیر است که نقش اصلی در بومی‌سازی گردشگری برای پایداری نظام سکونتگاهی بر عهده دارد. به بیان دیگر، گردشگری محلی و جامعه محور، شالوده اصلی توسعه پایدار گردشگری در نظام سکونتگاهی حسن‌آباد است. چارچوب و خطوط کلی این راهبرد باید از طریق اقدامات و سیاست‌های زیر در برنامه‌های آمایش و طرح‌های توسعه نظام سکونتگاهی مورد توجه قرار گیرد:

کویر خارا و تالاب گاوخونی (مکانها و جاذبه های کویری) در برنامه‌ریزی توسعه گردشگری بومی، مکان و جاذبه هدف به شمار آید. توسعه نظام سکونتگاهی، از طریق اثرات فضایی و بازتاب‌های پسکرانه‌ای حاصل از تقاضای این مکان‌های اصلی در سایر مکانهای گردشگری (توسعه متوازن گردشگری) امکان‌پذیر است. به‌علاوه، گردشگری کویری بیشترین تأثیر را بر گردشگری روستایی، بازارهای محلی و بناهای تاریخی مکان‌های سکونتی دارد و بدینسان معرف پیوند تنگاتنگ میان مقاصد و مکان‌های گردشگری با مکان‌های سکونتگاهی است.

سازمان و سلسله مراتب مکان‌های مرکزی نظام سکونتگاهی، در پیوند و هماهنگی با سلسله مراتب مکانی کانون‌های گردشگری تدوین و طراحی شود؛ کویر خارا و تالاب گاوخونی

روستای ورزنه، دریاچه نمک حسن آباد، کانون روستای جبل، کانون روستای زفره و ورتون، کانون روستای قورتان و کانون روستای قهی، به ترتیب شش کانون اصلی گردشگری محور برای این منظور است. پیوند فضایی- کالبدی میان مکان‌های سکونتی با مقاصد و مکان‌های گردشگری، لازمه پایداری نظام سکونتگاهی است.

جامعه محلی به ترتیب اهمیت بیشترین آمادگی را برای مشارکت در توسعه زیرساخت‌های کالبدی، اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی گردشگری دارد. در نتیجه، گردشگری بومی برای پایداری نظام سکونتگاهی، بر پایه ظرفیت‌های بومی- محلی به ویژه در توسعه بخش‌های کالبدی و اجتماعی گردشگری امکان‌پذیر است. بخش‌های اقتصادی و زیست محیطی به مداخله بیشتر توسعه‌دهندگان بیرونی و دولت نیازمند است.

تمایل به ۱ تا ۲ شب اقامت و همچنین تمایل به اقامت در خانه‌های قدیمی، واقعیت‌ها و گرایش‌های تقاضای گردشگری داخلی از نظر مدت زمان و نحوه اقامت در محور حسن آباد است که باید در ارزیابی ظرفیت‌های توسعه گردشگری بومی، برای تبدیل بازدیدهای یک‌روزه به سفرها و جریان‌های گردشگری پایدار نظام سکونتگاهی مورد توجه باشد.

ساکنان بومی به دلیل همزیستی با محیط زیست کویر و زندگی عجین شده با فرهنگ کویری، بهترین تصمیم‌گیرندگان در مورد توسعه گردشگری بومی است. بعلاوه، به دلیل زندگی در بطن مشکلات اقتصادی و مسائل اجتماعی و کالبدی منطقه، بهترین راهنمایان و عاملان در کاهش مشکلات موجود در سکونتگاه خود می‌باشند.

منابع

- استعلاجی، علیرضا، و مهناز اللهقلی‌نژاد، (۱۳۹۰)، برنامه‌ریزی توسعه پایدار با تاکید بر گردشگری، نمونه موردی سرعین و روستاهای اطراف، فصلنامه جغرافیا، دوره جدید، سال نهم، شماره ۳۰، (۱۲۹-۱۴۳).
- افتخاری، عبدالرضا، داوود مهدوی، و مهدی پورطاهری، (۱۳۹۰)، ارزیابی پایداری گردشگری در روستاهای تاریخی- فرهنگی ایران با تاکید بر پارادایم توسعه پایدار گردشگری، فصلنامه مطالعات گردشگری، شماره ۱۴، (۱-۳۹).
- امین بیدختی، علی اکبر، سکینه جعفری، و وحیدرضا فرهادی (۱۳۹۳)، رابطه تعلق اجتماعی و مشارکت اجتماعی با توسعه گردشگری پایدار: نقش میانجی اثرات ادراک شده، فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات مدیریت گردشگری، سال هشتم، شماره ۲۶، (۱-۲۳).
- برقی، حمید، و اکرم جلایی (۱۳۹۴)، بررسی پتانسیل‌های گردشگری منطقه کویری بیاضه براساس مدل استراتژی *SWOT, TOPSIS* در راستای توسعه پایدار، اولین همایش ملی گردشگری، جغرافیا و محیط زیست پاک، همدان، شرکت سپیدار طبیعت الوند.
- پورمحمود، حسن، زینت احمدی و حسن الیاسی (۱۳۸۹)، تعیین ظرفیت پذیرش گردشگری در مناطق کویری و بیابانی ایران، نمونه موردی شهداد، مرنجاب- بند ریگ و مصر- فرحزاد، مطالعات جهانگردی (مطالعات گردشگری) شماره ۱۴، (۱۷۷-۱۹۷).
- جمعه‌پور، محمود، و شکوفه احمدی (۱۳۹۰)، تاثیر گردشگری بر معیشت پایدار روستایی، (مطالعه موردی، روستای برغان، شهرستان ساوجبلاغ)، پژوهش‌های روستایی، سال دوم، شماره یکم، (۳۳-۶۳).
- خلعتبری، رامتین و سارا آکوچکیان (۱۳۹۳)، گردشگری کویری و اقدامات لازم برای طراحی مجموعه گردشگری- اقامتی در مناطق کویری ایران در جهت توسعه پایدار این مناطق، اولین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی، تهران، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس.
- رفیعی دارانی، هادی، و جواد براتی (۱۳۹۳)، گردشگری در ایجاد اشتغال در استان خراسان رضوی، فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات مدیریت گردشگری، سال هشتم، شماره ۲۵، (۱۰۹-۱۳۴).
- سازمان جهانی گردشگری (۱۳۷۹)، برنامه‌ریزی توریسم در سطح ملی و منطقه‌ای، ترجمه بهرام رنجبریان و محمد زاهدی، اصفهان، انتشارات دانشگاه اصفهان.

ضیایی، محمود، علی اکبر امین بیدختی، و فاطمه قربانی (۱۳۹۲)، ارزیابی ظرفیت جامعه محلی برای توسعه پایدار گردشگری، فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات مدیریت گردشگری، سال هشتم، شماره ۲۴، (۵۹-۸۸).

علی اکبری، اسماعیل (۱۳۹۱)، جغرافیای گردشگری ایران، تهران، سمت. علیزاده، کتابون و فرشته فکوری (۱۳۹۴)، بررسی ظرفیت‌ها و چالش‌های توسعه گردشگری شهرهای کویری با استفاده از مدل SWOT، نمونه موردی: شهر بیرجند، دومین همایش ملی افق‌های نوین در توانمندسازی و توسعه پایدار معماری، عمران، گردشگری، انرژی و محیط زیست شهری و روستایی، همدان، دبیرخانه دائمی همایش، دانشکده شهید مفتاح. غازی، ایران و نیلوفر قدیری (۱۳۹۰)، ارزیابی توانایی‌های ژئوتوریسمی پارک ملی کویر با استفاده از مدل برنامه‌ریزی راهبردی فریمن، محیط‌شناسی، سال سی و هفتم، شماره ۶۰، (۶۵-۷۸).

فنی، زهره، محمد علیزاده طولی، و زینب زحمتکش (۱۳۹۳)، تاثیرات گردشگری بر توسعه پایدار شهری از نظر ساکنان (مورد مطالعه: جزیره قشم)، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات مدیریت گردشگری سال نهم، شماره ۲۸، (۳۹-۷۲).

کوال، استینار (۱۳۸۰)، مضامین پست مدرنیته، ترجمه حسینعلی نوذری، مجموعه مقالات پست مدرنیته و پست مدرنیسم، چاپ دوم، اصفهان، انتشارات نقش جهان، (۲۷-۳۲). لومسدن، لس (۱۳۸۰)، بازاریابی گردشگری، ترجمه محمدابراهیم گوهریان، قم، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

میرساردو، سمیرا، مهدی کاظمی و معین شجاعی (۱۳۹۳)، نقش کارآفرینی در توسعه پایدار گردشگری، مورد مطالعه: کویر شهداد، نخستین کنفرانس ملی آینده پژوهی، مدیریت و توسعه، تهران، مرکز توسعه آموزش‌های نوین ایران (متانا)، (۸۷-۹۵).

مختاری، فیروزه، حسین صرامی و حسن قره نژاد (۱۳۹۴)، برنامه‌ریزی توسعه پایدار گردشگری در مناطق کویری و بیابانی، مطالعه موردی: شهرستان ناین، اولین کنفرانس تخصصی معماری و شهرسازی ایران، شیراز، موسسه عالی علوم و فناوری حکیم عرفی شیراز. مرکز آمار ایران، (۱۳۸۶)، سالنامه آماری استان اصفهان، اصفهان. مهندسان مشاور آرمان‌شار (۱۳۸۵)، طرح توسعه و عمران حسن‌آباد، سازمان راه و شهرسازی استان اصفهان.

یاری‌حصار، ارسطو، سیدعلی بدری، مهدی پورطاهری و حسنعلی فرجی سبکبار (۱۳۹۲)،

بررسی و تبیین فرایند انتخاب نماگرهای سنجش و ارزیابی پایداری سکونتگاه‌های روستایی حوزه کلانشهری با تأکید بر کلانشهر تهران، جغرافیا و توسعه، شماره ۳۲، (۱۲۷-۱۴۸).

Andriotis, K. and Agiomirgianakis, G., (2013), *Market escape through exchange: home swap as a form of non-commercial hospitality*, Current Issues in Tourism, 17(7): 576-591.

Eshraghi, Mahdi, Ekhwan T, Mohd. Ahmad, Habibah, (2010), *Sustainable Ecotourism in Desert Areas in Iran: Potential and Issues*, E-BANG I, 5-14.

Cajee, Laitpharlang (2014), *Eco-Cultural Tourism: A Tool for Environmental, Cultural and Economic Sustainability (A Case Study of Darap Village, West Sikkim)*, SHS, Web of Conferences 12, published by EDP Sciencees, (1- 9).

Del Mar Alonso-Almeida, M. (2013), Environmental management in tourism: students' perceptions and managerial practice in restaurants from a gender perspective, *Journal of Cleaner Production* 60: 201-207.

Fleischer, Aliza, (1997), Rural Tourism, *Tourism management*, Vol. 18, No.6.

Greff, X., (1993), *Rural Tourism a lever for Economic and Social Development*, London: Thomson.

Haldrup, M. and Larsen, J. (2009), *Tourism, Performance and the Everyday: Consuming the Orient*. London: Routledge.

Harwood, S & Manstrly, D, (2012), *The Performativity Turn in Tourism'*, University of Edinburgh Business School, Working Paper Series, vol. 12/05, Scotland: UK.

Holjevac, A.I, (2003), *A Vision of Tourism and the Hotel Industry in the 21st Century*, Hospitality management, Vol 22.

Sutawa, gusti Kade, (2012), *Issues on Bali Tourism Development and Community Empowerment to Support Sustainable Tourism Development*, Sciverse Science Direct, Procedia Economics and Fiance 4, (2012): 413-422.

Koens, Jacobus F. Dieperink, Carel. Miranda, Miriam, (2009), *Ecotourism as a development strategy: experiences from Costa Rica*, Environ Dev Sustain 11: 1225-1237.

Lanza, Myriam and other, (2003), *Analyzing Heritage Resources for Urban Tourism in European Cities*, in: Contemporary Issues in Tourism Development, Routledge.

MacDonald, Roberta, and Lee Jolliffe, (2003), Elsevier, *Annals of Tourism Research*, Vol. 30, No.2: 307-322.

Mansfeldt, O.K, (2014), *The Inbetweenness of Tourist Experiences*. PhD dissertation, The Royal Danish Academy of Fine Arts. School of Design: Copenhagen.

Mbaiwa, Joseph E, (2002), *The socio-economic and environmental impacts of tourism development on the Okavango Delta, north-western Botswana*, Journal of Arid Environments, (2003) 54: 447-467.

Molz, J. G, (2012), *Travel connections: Tourism, technology and togetherness in a mobile world*, London: Routledge.

Opperman, Martin, (1996), *Tourism in Southern Germany*, Annals of Tourism Research, Vol. 13, No.1.

Paolo Russo, Antonio, (2002), *The "Vicious Circle" of Tourism Development in Heritage cities*, Annals of Tourism Research, Vol. 29, No. 1: 165-182.

Reihanian, A. & Beinti Mahmood, N.Z. & Kahrom, E. & Wan Hin, T., (2012), *Sustainable tourism development strategy by SWOT analysis: Boujagh National Park, Iran*, *Tourism Management Perspectives* 4: 223- 228.

Sharpley, Richard, (2003), *Rural tourism and the challenge of tourism diversification: the case of Cyprus*, Elsevier, *Tourism Management*, 23 (2002): 233-244.

Suansri, Potjana (2003), *Community tourism hand book*, REST foundation, Canada.

Tosun, Cevat (2005), *Stages in the emergence of a participatory Tourism development approach in the developing world*, *Geoforum*, 36: pp333-352.

Tribe, John (1997), *Corporate Strategy for Tourism*, London: Thomson.

Urry, Jhon, (2000), *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the twenty-first century*. London: Routledge.

Urry, Jhon., and Larsen, J, (2011), *The Tourist Gaze*, 30. London: SAGE.

Weaver, David and Oppermann, (2000), *Tourism Management*, Wiley.

